

2. Элдик оозеки чыгармачылыкты илимий изилдөө иштеринин аталган эки элдеги жалпы тематикалык пландары кеңейтилип каралуусу, терендетилиши учурда маанилүү;

3. Жаш окумуштууларга илимий экспедицияларга чыгууга, илимий иш сапарларга, эл аралык конференцияларга барууга шарт түзүлсө илимий иштердин сапаты кескин жогорулашына өбөлгө түзүлмөк.

Адабияттар тизмеси:

1. **Абдыракунов, Т.** Бабалардан калган сөз. Кыргыз фольклору жөнүндө макалалар [Текст] / Т.Абдыракунов. – Ф.: Илим, 1981.- 6 б.
2. Алтай кай чөрчөктөр.– Туулуу-Алтай, 1985. – Т.1.- 5 б.
3. **Бартольд, В.В.** Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / Түз. Ө. Караев. – Б.: Кыргызстан-Сорос, 1997. – 454 б.
4. **Жусупов, К.** Кыргыздардын байыркы маданияты (эзелки доордон XII кылымга чейин) [Текст] / К.Жусупов. – Б.: Бийиктик, 2006. – 67 б.
5. **Кебекова, Б.** Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы.- Ф.: Илим, 1985.-234 б.
6. **Кыдырбаева, Р.З.** Эпос “Манас”. Генезис. Поэтика. Сказительство [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Б.: Шам, 1996.- 393 б.
7. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки (Редакциялык коллегия: Ж.Таштемиров, С.Байходжоев, С.Закиров). - Ф.: Илим, 1973.-75 б.
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. 1-т. - Б.: Шам, 2004.- 27 б.
9. Маадай-Кара. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1973.- 76 б.
10. Эр Төштүк. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. II т. – Бишкек, 1996.-18 б.

DOI:10.54834/16945220_2022_2_119

Поступила в редакцию 10. 05. 2022 г.

УДК 894.341:3398.91

Калмурзаева А.А.

к.ф.н., доцент Джалал-Абадского госуд. универ., Кыргызская Республика

Жолдошева А.К.

ст. преп. Ошского госуд. универ., Кыргызская Республика

Турдыева А.С.

мл. сотруд. центра лингвист. исслед.Ошского госуд. универ., Кыргызская Республика

КУТ ТҮШҮНҮГҮ КЫРГЫЗДЫН МЕНТАЛДЫК-ТИЛДИК ДҮЙНӨ СҮРӨТҮНДӨ

Изилдөөнүн предмети катары кыргыздын когнитивдик тилдик дүйнө сүрөтүнүн элементи болгон кут концепти каралды. Изилдөөнүн максаты болуп кут сөзүнүн семантикасын, менталдык-тилдик касиеттерин, мазмундук түрлөрүн жана катмарларын бир бүтүндүк катары талдап чыгуу саналат. Макалада салыштыруу, сыпаттоо, анализ, жалпылоо методдору колдонулду. Изилдөөнүн жүрүшүндө бир нече жаңы натыйжалар алынды. Кут сөзүнүн негизги жана туунду, реалдуу жана ирреалдуу, түз жана өтмө, денотативдик жана коннотативдик, нейтралдуу жана экспрессивдүү маанилери аныкталды, бул маанилер кыргыздын улуттук менталдуулугунун зарыл түзүүчүлөрү катары мүнөздөлдү, мында сакралдык-мифтик семанын үстөмдүк кылышы көрсөтүлдү, концепттин когнитивдик-семантикалык мазмуну түркологиянын алкагында каралды. Бул жоболор теолингвистика, лингвокогнитология, этимология, лексикография үчүн баалуу. Келтирилген фактылар кыргыз тилин үйрөнүүчүлөр үчүн да зарыл материал боло алат. Бул изилдөө кыргыздын когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүн кенен жана ар тараптан сыпаттоого мүмкүнчүлүк ачат.

Негизги сөздөр: теолингвистика; Кудай; семасиология; концепт; түшүнүк; менталитет; сакралдык маани; этикеттик маани.

ПОНЯТИЕ КУТ В КЫРГЫЗСКОЙ МЕНТАЛЬНО-ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

В качестве предмета исследования выбран концепт кут, являющийся элементом кыргызской

ментально-языковой картины мира. Статья ставит своей целью проанализировать семантику, когнитивно-языковые свойства, содержательные типы и слои данного концепта как целостное единство. В работе используются методы сравнения, описания, анализа и обобщения. В процессе исследования получены некоторые новые научные результаты. Определены первичные и производные, реальные и ирреальные, прямые и переносные, денотативные и коннотативные, нейтральные и экспрессивные значения лексемы *кут*, которые вместе составляют важный компонент кыргызской этнической ментальности. Показана преобладающая роль сакрально-мифической семы в этой системе значений. Когнитивно-семантическое содержание концепта рассматривается в контексте тюркологии. Эти положения необходимы для теолингвистики, лингвокогнитологии, этимологии и лексикографии. Соответствующие факты могут быть полезными для преподавания кыргызского языка в иноязычной аудитории. Данное исследование открывает возможность для широкого и всестороннего описания кыргызской когнитивно-языковой картины мира.

Ключевые слова: теолингвистика; Бог; семиотика; концепт; понятие; менталитет; сакральный смысл; этикет.

THE CONCEPT KUT IN THE KYRGYZ MENTAL-LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

The concept kut, which is an element of the Kyrgyz mental-linguistic picture of the world, was chosen as the subject of research. The article aims to analyze the semantics, linguistic properties, content types and layers of this concept as an integral unity. It uses methods of comparison, description, analysis and generalization. In the process of research, some new scientific results were obtained. Primary and derivative, real and unreal, direct and figurative, denotative and connotative, neutral and expressive meanings of the lexeme kut, which together form an important component of the Kyrgyz ethnic mentality, are determined. The predominant role of the sacral-mythical seme in this system of meanings is shown. The cognitive-semantic content of the concept is considered in the context of Turkic studies. These provisions are necessary for theolinguistics, linguocognitology, etymology and lexicography. Relevant facts can be useful for teaching the Kyrgyz language to a foreign language audience. This study opens up an opportunity for a broad and comprehensive description of the Kyrgyz cognitive-linguistic picture of the world.

Key words: theolinguistics; God; semiotics; concept; notion; mentality; sacred meaning; etiquette.

Киришүү. Макала теолингвистика менен лингвопаремиологиянын алкагында даярдалды. Анын темасын тандоого көптөгөн факторлор себеп болду: а) кыргыз тил илиминде теологиялык лексика менен паремиялардын каралбай жаткандыгы; б) *кут* сөзүнүн менталдык-семантикалык касиеттеринин изилденбей келиши; в) *кут* түшүнүгүнүн этностук когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүндөгү ордунун аныктала электиги – аталган маселеге кайрылуунун негизги жүйөөлөрү.

Теологиялык концепттердин репрезентативдери өтө эле көп. Аларды каттоо, топтоштуруу, когнитивдик-тилдик аспектке талдап чыгуу кыйла күчтү, убакытты талап кылат.

Лингвокогнитивдик өңүттө биз теолексиканын бир нече топторун карасак болмок. Буларга: 1) дин субъектилеринин аттары: *пайгамбар, молдо, эшен, сопу, даватчы, азанчы...*; 2) диний ритуалдардын номинанттары: *намаз, орозо, жаназа, ажылык, умра...*; 3) ыйык жерлер, мейкиндиктер: *Мекке, Медина, мечит, мазар, жайкана (мүрзө), бу (жалган) дүйнө, о (тигил) дүйнө, бейиш, жаннат, тозок...*; 4) аракеттер: *табынуу, сыйынуу, ыйык тутуу, келме келтирүү, бата берүү, даарат алуу, курмандык берүү, зекет берүү, зыярат кылуу ж.б.у.с. кирет.* Бул сөздөр мусулманчылыкка гана тиешелүү. Башка диндердин тилдик материалдарына кайрылган жокпуз. Биз төмөндө изилдөө объектисин тарыраак эле алып, *кут* сөзүнүн кыргыз тилинин провербиалдык мейкиндигиндеги ордун, когнитивдик-тилдик кызматын көргөзүүгө аракет жасайбыз.

Темага түздөн-түз киришүүдөн алдын элибиздин эзелки менталитетине, дүйнө таанымына, ишенимдерине бир аз кайрылабыз. Элдик мурунку көз караш эпосто кенен берилген. “Манас” эпосунда элдин исламга чейинки диний түшүнүктөрү, мусулманчылыкка чейинки сыйынуулары жана ишенимдери, тотемизмдин элементтери чагылдырылган. Ата-бабалардын арбактарына, эски дарактарга, үңкүрлөргө, Күнгө, Айга, отко, сууга, шамалга сыйынуу, жаныбарлардын пирлерин таанып билүү (Камбар-Ата, Чолпон-Ата, Ойсул-Ата, Кайберен жана башка) кыргыздардын менталдык аң-сезиминде ислам динине чейинки түшүнүктөрдүн ушул

күнгө чейин сакталып калгандыгы айгинелейт.

Кыргыз этикетинде, улуттук өкүлдөрүнүн пикир алмашуусунда кеңири колдонулган *Кут болсун*, *Куттуу үйдөн кур чыкпа/ чыкпайт*, *Кут консун* деген сыяктуу касиеттүү тилек сөздөр да кутка болгон сыйынуу, анын касиетине бекем ишенүүдөн келип чыккан. Куту бар адам, үй-бүлө аны аздектеп сактап, куттун касиетин кетирбөөгө, өздөрүн аруу, таза алып жүрүүгө аракеттенип жүрүшкөн. Кут кармоо, кут тутунуу ар бир үй-бүлөнүн эң чоң купуялыгы, купуя сыры болгон, кут ашкереленип калса, же “куттуу” адам же үй-бүлө кандайдыр бир жаман иштерди кылса кут кубулат, кут касиетин жоёт деген ишеним болгон. Кут тууралуу айтылган кыргыз мифтери, уламыштары абдан көп болуп, кут чыныгы реалдуу зат эмес, наристе элестетип чыгарган рухий азык, рухий топук катары эсептелет. Биз бул жерге кут сөзүнүн сакралдык-мифтик, этнопсихологиялык мааниси жөнүндө сөз кылдык.

Кут түшүнүгү ар түрдүү булактарда учурайт. Анын маани-маңызы, этностун менталитетинде туруктуу мүнөзгө өтүп калган мазмуну провербиалдык мейкиндикте кенен чечмеленет, лексикографиялык, энциклопедиялык, этнографиялык эмгектерде ар тараптан түшүндүрүлөт.

Материалдар жана методдор. Макаланын материалдары сөздүктөрдөн, сүйлөшүү кебинен, көркөм адабияттардан, макал-лакаптардын жыйнактарынан, прессадан алынды. Буларды изилдөө семантикалык талдоо, контексттик анализ, салыштырып сыпаттоо, жалпылоо методдорунун жардамы менен жүргүзүлдү.

Кут лексемасынын сөздүктөрдөгү маанилик аныктамалары окшош, бирок саны, сапаты ар түрдүү. Мисалы, “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” ал сөздүн семалары үч пунктка берилсе [1], К.К. Юдахин аларды алты түргө бөлөт [2]. Ошентип, *кут* сөзү кыргыз тилинде полисемиялык лексема катары белгиленет. Анын маанилерин сыпаттап берүүгө болот.

1. Үйдүн түндүгүнөн коломтого түшкөн жана аны алган кишиге бакыт-таалай, түбөлүк жыргалчылык берүүчү кочкул кызыл түстөгү кичинекей килкилдек зат (элдик ишеним боюнча мындай нерсени күнөөсү жок, таза жүргөн киши гана алып, анын колуна тиер замат катып алууга тийиш; эгерде ниети бузук, күнөөкөр адам алса, ал тезекке айланып, кубулуп кетет) куттун мындай сүрөттөлүшү Манастын же Чынгызхандын төрөлгөндө муштумуна уюган канды уучтай түшкөнүнө окшошуп кетет. Мисалдар: *Чын касиет кут түшүп, чыктың окшойт жолуман (фольк.); Кээ бир кудай сүйгөн үйдүн төбөсүнөн кут түшөт (“Ала-Тоо”)*. Аксакалдар бата бергенде да **кут** сөзү кошо айтылган: *Таңың азандуу, очогуң казандуу болсун. Түндүгүңдөн кут куюлсун, дасторконуңа бүт жыйылсын! Оомийин!*

2. Адамды жана малды коргоочу тумар (адамдын калай же коргошундан жасалып, көк жана кызыл чүпүрөк кийгизилген сөлөкөтү, айкелчеси; кутту тунук сууга жууп, анын суусун малга-жанга сепкен)

3. Кудайча, калмактардын кичинекей буту (идиол); кудайдын кичинекей сүрөтү, элеси: *Кутун салып койнуна, мылтыгын салып мойнуна (фольк.);*

4. Жашоого дем берген күч, рух, жан дүйнө: **кутум** учту; *кутун* учур; *Атын атаса куту сүйүнөт, куту сүйүнсө киши сүйүнөт; Жакшыга жут жок, жаманга кут жок; Бак бир келет, кут бир конот. Ал эми кутуруу “айнуу, бузулуу, чээнден чыгуу, кыйынсуу” сөзү кут ур (ду) “рух (арбак) ур (ду)” сөз айкашынан келип чыгышы ыктымал.*

5. Бакыт, таалай, жыргалчылык, береке: *Кыз, жигит куруп селкинчек, Кут кетпесин элиңден (Үмөталиев). Үй/ келин/ куда... кут болсун* “бактылуу, таалайлуу болсун, буюрсун” деп куттуктоо, тилек, алкыш маанисинде айтылуучу сөз. *Сапарыңар кут болсун, Жапар балам! (Бөкөнбаев). Таалай жолуң кут болсун! (Аалы). – О, садагаң Мендирман, Кут болсун Каныш өзүңө! (“Мендирман”); куту учуу “үрөйү учуу, аябай коркуу”, куту качуу “жүдөө, азып-тозуу, жакырлануу, жапаа чегүү”; конок – кут “конок – жакшылык (жышааны)”; конок бир консокут, эки консо жут; келишиң кут болсун! кадамыңыз кут болсун! сапарыңар кут болсун! жолугушканыңар кут болуп, жолуңар жарык болсун! (сапарга, жолго чыгуучуларга берилген бата); конуш кутболсун! айткандарың кут болсун! куту качып калды; куту кетти; элдин куту колдоп, бийик даражага жеттиң; Аккула сизге кут болсун! (фольк. “ат эми сиздики” деген мааниде); Сарала мага кут болсун! (фольк.); кут күткөн күн; кудай кут кылсын! Демек, кыргыздын менталдуулугунда, этикетинде, башкалар менен мамилени, карым-катнашты жөндөөдө кут-*

туктоо салты өтө чоң мааниге ээ.

Кут түшүнүгү хандардын, кагандардын бийлигин легитимдештирүү жөрөлгөсүндө да колдонулуп келген. Башкаруучу топтор *кутту* “менчиктештирип” алышкан, алар өздөрүн Асман менен Жердин ортосундагы ортомчу катары сезишип, бардык адамдар жана тирүү жандар үчүн бакыттын булагы сыяктуу эсептешкен. Аларды кайсы бир аймакка жасаган сапарынан кийин ал жерде төрөттүн, түшүмдүүлүктүн саны жогорулаган деп ак сарайдын жасакер-кошоматчылары маалыматтарды да таратып турушкан. Эгер бирөөгө Асмандан кут келбесе, ага Жерден *кыб* деп аталган “ырыскы-береке” келип турган. Каганат мезгилинде түрктөр Асмандан келген “ырыскы-берекеге” (кут) талаптанышса, ал эми кыргыздар Жерден чыккан “ырыскы-берекеге” (кыб) талаптанышкан. Кыргыздагы кыпчак уруусунун аты ушул *кыб* сөзү менен байланышкан болушу мүмкүн.

6. “Куттуу” деген мааниде: *таксыр каным аманбы? алтын тагыңыз кут болсун!* (фольк.); *жсруган түшүм кут болсун!*

7. *Кут* “Алтын Казык” маанисинде: *Кут (Кут Жылдыз)* “Алтын Казык жылдызы”, *Кут жылдызы бет алып* (фольк.); *кут* сөзү араб тилинде да ушул эле мааниде; арабча *кутбе* “түндүк (түштүктүн каршысы)”; *Алтын Казык/ Кутпа жылдызы*.

8. Түндүк (тагыраак: *кут жак же кут тарап*): *Күн жүрүштө коосу бар, кут жагында көлү бар* (фольк.); *Эки көзүн ирмебей кутба тарапты карап кадалат* (К. Жантөшев). Мында - “түндүк жак”.

Ошентип, кыргызча *кут* сөзү ой-тил казынабызда “бутактуу” маанилерди туюнтуучу зарыл когнитивдик-лексикалык элемент катары кызмат кылып жатат.

Кут сөзү байыркы түрк эстеликтеринде да учурайт. Анда ал көп мааниге ээ болуп, полисемиялык лексема катары колдонулат. Айрым мисалдарды келтирели [3].

1. Рух, жан, жашоо деми/күчү: *мен сеңа башумны, кутумны бера мен* “Мен сага башымды, жанымды берем”.

2. Элемент, түзүм: *грахы санычар ол куты сув* “Анын планетасы (ээси) – Сатурн; анын түзүмү - суу”.

3. Бакыт, жакшылык, жыргал; ийгилик, оң келгендик, бактылуу тагдыр, үлүш: *тебратук саюу кут келир* “бардык ишинде ийгилик келет”; *коркма темиш кут бергай* мен темиш “Коркпо” – деди, “Бакыт берем” – деди.

4. Татыктуулук, улуктук, улуулук: *каган куты танды эринч* “Кандын улуктугун сыйлашпады”.

5. Чыныгы, ыйык жыргалда болуу: *ол номуг эшитип алку низваниларыг таркарып архант кутыңа тегды* “Ал ошол окууну угуп, кызуучулугун басып, ыйык жыргалга жетти”.

6. Дериваттары, туунду формалары:

1) жашоо күчүнө ээ, жашоо демин берүүчү (адъектив): *үгриңа кутлуг адгыр мен* “үйүрүнө куттуу айгырмын”;

2) элементтүү, түзүмдүү: *топрак кутлуг тоңуз күн ол* “бул жер түзүмү (элементи) доңуз күнү”;

3) бактылуу, бакыт берчү, ийгиликтүү, оңтойлуу: *кышка этин, келса калы кутлуг йай* “кышка камын, бакыт берчү жай келсе”;

4) бактылуу (адам): *кутлугка коша ягар* “бактылууга кошо (эки эсе) жагат”;

5) ыйык, мол: *кутлуг орунлар* “ыйык орундар” ж.б.

Башка тектеш тилдерде да *кут* сөзү учурайт: алт. *кут* “түйүлдүк (жатындагы), жашоо деми/күчү; рух, жан”, түркчө *кут* “бакыт, жакшылык, жакшы жышаан”, чув. *кат/хат* “рух, жан; бакыт; тыкандык, тазалык, сулуулук, кооздук; пайда, киреше” ж.б. (караңыз: монг. *кутуг* “бакыт, ыйыктык”, маньч. *хуту* “арбак, рух”, эвенк. *куту* “бакыт”, кор. *кут* “сыйкыр, сыйкырлык” ж.б.) [4].

Бул сөздүн таркоо ареалы, демек, өтө эле кенен. Ал сөз бүткүл алтай лингвоэтномаданий мейкиндигинде учурайт.

Азыркы казак тилине кайрылып, анда бул сөздүн түрдүү маанилерге ээ экендигин байкоого болот. Бул тилде ал “бакыт, жыргал, байлык, молчулук, кеңирчилик, бак-дөөлөт, ырыс-ке-

шик, үлүш; түйүлдүк, башат, жашоо күчү/деми” семаларын бере алат [3]. *Кут сөзү* казактын паремияларында да көп кездешет: *Кут төрдөн кирсе, жут эшиктен шыгады* “Кут төрдөн кирсе, жут эшиктен чыгат”. Татаал сүйлөмдүн эки бөлүгү карама-каршы мааниде. Аны түзгөн сөздөр дагы – антонимдер: *кут – жут, төр – эшик, кир- - чык- (кирет - чыгат)*: Казакча кутпан айгыр идиомасын “уруктандыруучу айгыр, байытуучу” деп түшүнүүгө болот. Ал эми *бауры кутсыз* “боору кутсуз (сөзмө-сөз), туубас, төрөбөс, куу жатын” идиомасында да *кут* сөзүндөгү “түйүлдүк, түйүлдүк жаратуучу, тукум кармоочу” маанилеринин эпкинине көрүүгө болот.

Байыркы түрк тилдериндегидей эле адъективдик формадагы *кутты*, *кутсыз* казакча сөздөрү макалдын ичинде “кутка ээ (киши)”, “куту жок (киши)” маанилеринде колдонушат: *Кутты конак келсе, кой егиз табады, кутсыз конак келсе, койга каскыр шабады* “Куттуу конок келсе, кой эгиз табат, кутсуз конок келсе, койго карышкыр чабат”. Бул эки тилдеги бирдей накыл кеп. Мындагы негизги ой эки анжы мааниде колдонулат: куту бар конок жакшылык, сүйүнүч алып келет, куту жок конок кырсык, чыгым алып келет. Бул элдик ишеним-жоромол.

Ушундай эле маанилер алтай тилиндеги *кут* сөзүнө да таандык: *куту чыкты* “жаны чыкты, коркуп кетти”, *куту учту* “үрөйү учту”, *кутын алды* “үрөйүн учурду, коркутту” ж.б. [4].

Кут – ыйык түшүнүк. Ал жалгыз бир адам үчүн да, бүтүндөй эл үчүн да, адамзат үчүн да кандайдыр бир оңтойлуулукту, ыңгайлуулукту жаратат, табиятка да, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнө да шарт түзүп берет. Бул түшүнүк көчмөндөрдүн ой жүгүртүүсүнүн өзгөчө бир башкача типке ээ экендигин көрсөтүп турат, мында адам курчап турган чөйрөнүн бир бөлүгү болуп саналат, жер системасынын бүтүндүгүн туюнтат. Ошол эле учурда башка маданияттарда, мисалы европоцентристик көз караштарда, моралдуулук, нравалуулук негизинен адамдар ортосундагы мамилелерде кармалып турат.

Адамдын мындай моралдык сапаттарын жана этикасын табияттын жардамы менен колдоо абдан маанилүү чечим болуп саналат. Ишенүүгө же ишенбей коюуга мүмкүн болгон Кудайдан жана динден айырмаланып, курчап турган чөйрөнүн системасынын буга кирген адам менен бүтүндүгүн андап түшүнүү туура аракет кылганга мүмкүндүк берет. Кут – бул адам аралык гана мамиле эмес, адамдардын табият менен да болгон биримдиги, тилектештиги. Ата-бабаларыбыз көчмөндүктү, көчмөн турмушту Ааламдын бир тарабы, бир эпкинине катары, адам менен табияттын толкундарынын жана ритмдеринин дал келүүсү, адам менен табияттын биргелешкен жаралуусу катары карашкан [5]. Кыргыз менталитетинин бул элементтери про-вербиалдык мейкиндикте кенен репрезентацияланат [6-8]. Айрым мисалдарга кайрылалы.

Кут урсун (“Ылайым жараткан / жакшылык урсун / өлтүрсүн” маанисин берген каргыш) фразеологизми – кыргыз элинин өтө жаман, ашкан душманына берген каргыш сөздөрүнүн бири. Аталган фразеологизм кийинчерээк редуцияланып, *кутуруу* деген татаал сөзгө айланып кеткен. Карагыла: *Канча бут кирсе, ошончо кут кирет*. Кыргыз тилинде *бут* “жасалма кудай, сүрөт” жана *бут* “дене бөлүгү” омонимдер болуп саналат. Биринчи сөз *кут* сөзү менен маанилеш, биздин ата-бабалар буддизмге тиешеси болгондугун же калмактар, монголдор жана ушул диндин башка салттуу өкүлдөрү менен тыгыз байланышты кармап келгендигин күбөлөндүрөт [5].

Кут түшүү – бул Алла Тааланын амири менен асмандан ырыс-таалай катары жорула турган, көзгө көрүнгөн сырдуу оң жышаана. Ал тоголоктошкон курттай, же уюган жуураттай, же жуурулган камырдай агыш түстө келип, айрым адамдарга гана көрүнгөн. Анын кут экенин билбей, ордуна козгоп, же күбүп, силкип жууп, тепсеп коюу аркылуу ал жерден кутту качырып жиберүүгө болот дешкен. *Куту качты* учкул сөзү “бакыт-таалайды колдон учуруу” дегенди түшүндүрөт [5]: *Бак бир келет, кут бир конот; Бак карабай, Кыдыр да даарыбайт; Бакыт-кут – өзгөрүлмө, учса – конбойт; Кут бир келет – бакпасаң, кетип калат, Бак бир конот – үйлөсөң, өчүп калат; Бактылууну Бак карайт да, Кыдыр даарыйт; Куттуу үйдөн кур чыкпа; Баатыр – орток, кут – жалгыз*. Бул накыл сөздөрдө кыргыз менталдуулугунун сырдуу күчтөргө, ыйык заттарга өзгөчө мамиле кылуусун, аларга ишенүүсүн, алардан дем, кудурет алып туруусун анын улуттук бөтөнчөлүгү катары баалоого арзыйт.

Кыргыз менталитетинде, деги эле эл арасында кут аялдар менен символдошуп, макал-лакаптарда аял жана кут сөздөрү бир сүйлөмдүн ичинде чогуу, ырыскы-молчулукту билдирген,

бак-таалайды алып жүргөн берекенин аталыштары катары абдан арбын кездешет. Мисалы, *Аял – аркандалуу кут, эркек – ээр-токумдуу ат; Аял – үйдүн куту, эркектин буту; Жакишы катын – үйдүн куту, жаман катын – үйдүн жуту; Жакишы ургаачынын колунда куту, кой-нунда ырысы толо; Жаман катын кутуңду курутат, жаман чыккан бала өмүр соолутат; Кудажыйдын куту бар, куйругунда жыты бар; Катыны өлгөн адамдын куту кетет үйүнөн, куну кетет төрүнөн; Келин келгенде кут алып келет, эсе жут алып келет* ж.б. Булардын баарында аялзатына жогорку баа берилип, бакыт-таалай, береке, ырыс-кешик, кеңирчилик, молчулук, ынтымакчылык анын үйдөгү ролу менен, үй-бүлөдөгү кызматы менен түздөн-түз байланыштырылат.

А.Акматалиев кут жөнүндө: “Кут – табияттын бир табышмактуу белгиси. Кудай-тааланын шыбагасы. Ошондуктан мыкты нерселерди ошого символдоштурабыз. Мисалы, “Ал – ошол үйдүн куту”, “Ал жерден кут качты” – деп жазат [9]. Кыргыз тарыхы менен маданиятын илимий денгээлде изилдей баштаган алгачкы окумуштуулар Ч. Валиханов, С.М.Абрамзон, В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам ж.б. окумуштуулар адегенде улуттук маданияттын сырткы формасын: меймандостук, кең пейилдик, улууну урматтоо сыяктуу сапаттарды көрүшүп, алар ачык байкалган сырткы бөтөнчөлүктөргө көңүл бөлгөнү байкалат: “Меймандостук ар бир кыргыздын ыйык милдетин болуп саналат... Бул эл – өзүнүн ак ниеттүүлүгү, чынчылдыгы менен айырмаланган Орто Азия көчмөн элдеринин ичинде өзгөчө кубандырган кубулуш” [10]. А.Акматалиевдиною боюнча, кыргыздар кут түшүнүгүнүн алкагына конокту, карыяны, баланы, сөз төрөсү болгон ырды аздектөөнү, берекенин, молчулук-кененчиликтин, токчулуктун символу болгон казан-аякты, жеке чарбасындагы малын да кошкон жана аларды өз макал-лакаптарында чагылдырып кеткен: А. *Үйдүн чоңу – жут, казандын чоңу – кут*; Б. *Жакишы келсе – кут, жаман келсе – жут*; В. *Жакишыга жут жок, жаманга кут жок; Жаман тууган элге жут, жаман уул элге жут*; Г. *Карыялар үйдө – кут, кара бороон болсо – жут*; Д. *Желге жел кошулса – жут, элге эл кошулса – кут*; Е. *Конок – үйдүн куту*; Ж. *Куттуу конок келсе, кой эгиз табат, кутсуз конок келсе, койго карышкыр чабат*; З. *Үйгө бут кирсе – кут кирет*; И. *Үйгө канча бут кирсе, кут ошончо*; К. *Бир конгон конок кут, эки консо кут, үч консо жут*; Л. *Жылкынын куту жалында. М. Аарынын куту балында; Н. Ит ырысы менен, куш куту менен; О. Кары – үйдүн куту; П. Улууну урматтасаң кут коноор; Р. Ырда сөздүн куту бар; С. Балалуу үй – күлкүнүн куту, баласыз үй – кубанычтын жуту* ж.б. [9]. Бул элдик афоризмдерде элибиздин ыйык кут түшүнүгүнө, анын артындагы сырдуу күчкө карата мамилеси, анын адамдарга дем-күч берүү кудрети, береке-пейиз жеткирүүчү касиети, ызат-сый, ырыскы алып келүүчү даремети, сүйүнүч-курсанчылык жаратуучу мүмкүнчүлүгү ынанымдуу, ишенимдүү аталып, элдик тажрыйба, насыйкат, насаат катарында ачылып берилген. Атап айтсак, кут деп чоң казан толо оокат (А), жакшы, ынсаптуу коноктун келиши (Б,В), көптү көргөн даанышман карыялардын болушу (Г, О), улууну урматтоо (П), элдердин ынтымакчылыгы, биримдиги (Д), коноктун, коноктордун келиши (Е, З, И), балалуулук, үйдө балдардын болушу (С) айтылат. Бул позитивдүү көрүнүштөр – куттун жышаанасы. Айрым учкул сөздөрдө *кут* “өзгөчө баалуулук, өтө керектүүлүк” катары аныкталат. Кут катары ырдагы көркөм сөздү (Р), аарынын балын (М), жылкынын жалын (Л), куштун олжосун (Н) атоого болот. Бирок элдин көз карашында бул жакшылыктар артык баш болуп кетсе, көбөйүп кетсе, анда адам үчүн кут өзүнүн күчүн жоготуп коет. Муну, мисалы, коноктоого байланыштуу кыргыздын менталитети катуу сындайт: *Бир конгон конок кут, эки консо кут, үч консо жут* (К). Кыргыз үйдөгү берекени, сүйүнүчтүү окуяны коноктун жолу менен, куту менен байланыштырат (Ж). Акыркы мисалдын когнитивдик-семантикалык, конструктивдик-синтаксистик түзүлүшүн схемаларга өткөрүп салыштырып көрөлү.

1. Бул макалдын бөлүктөрү параллелдүүлүк кубулушуна баш иет:

<i>Кут-туу конок кел-се, кой эгиз</i>	<i>таб-а-т,</i>
<i>Кут-суз конок кел-се, кой-го карышкыр чаб-а-т.</i>	

Уңгуга уңгу, мүчөгө мүчө, сөзгө сөз, затка зат, сынга сын, этишке этиш, ээге ээ, баяндоочко баяндооч, аныктоочко аныктооч шайкештикти түзүп турат. Мында *-туу*, *-суз* мүчөлөрү антонимдик катышта, *-го* мүчөсүнүн түгөйү жок, толуктоочко (*эгиз*) ээ (*карышкыр*) туура келет,

ээге (*кой*) толуктооч (*койго*) – шерик. Параллелизм бир жерде гана бузулган.

2. Талаал сүйлөмдүн өзөккү сөздөрү – *куттуу конок* жана *кутсуз конок*, калган бөлүктөрү конок *кут-туубу* же *кут-сузбу* – ушуга багынат. Ошондуктан анын менталдык-семантикалык моделинин борборун ушул эки сөз түзөт.

Каралып жаткан макалдардын көпчүлүгүндө *кут сөзүнүн* көркөмдүк, уйкаштык түгөйү, антоними катары *жум* сөзү иштеген. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *жум* “малдын тоюттун жетишсиздигинен өтө көп кырылуусу” [2] деп түшүндүрүлгөн. *Жум* – бул ачарчылык, убагында малдын гана эмес, адамдардын да кырылуусуна алып келген кырсык, балээ. Бул макалдарды талдоо менен биз кыргыз эл макалдарынын басымдуу көпчүлүгү антитезага негизделип, карама-каршы маанилердеги сөздөр аркылуу уюшулаарын дагы бир ирет ырастап кетебиз. Макалдардагы каршылаш маанилердин колдонулушун, келип чыгыш себептерин, түзүлүш өзгөчөлүктөрүн талдап отуруп, *кут* жана *жум* сөздөрүнүн макалдардын тутумунда көп санда колдонулаарына, биз жашап жаткан дүйнөнүн өзү карама-каршылыктардан тураарына, күн болгон жерде түн, өмүр болгон жерде өлүм, жакшы болгон жерде жаман, ак болгон жерде кара болоруна, албетте, диалектиканын универсалдуу мыйзамы себепкер. Булар бири-бирине карата гана аныкталат. Жашоонун ушул мыйзамынын аксиома катары айтылышы макалдардын да энчисине буюрган. Ошондуктан элдик нуска сөздөрдө мамилелердин, мүнөздөрдүн, жүрүм-турумдардын, көз караштардын карама-каршылыктары, бирине экинчиси окшошпоосу көптөгөн типтүү антитезалар аркылуу берилет.

Жыйынтыктар:

1. *Кут* түшүнүгү – кыргыздын менталдык-тилдик дүйнө сүрөтүнө терең жайгашып, улуттук эстутумуна туруктуу орношуп калган когнитивдик элемент;
2. Ал байыркы түрк жазма эстеликтеринде, башка тектеш тилдерде да учурайт. *Кут* сөзү *Кудай* лексемасы менен уңгулаш болушу мүмкүн;
3. *Кут* сөзүндө диний, сакралдык-мифтик, этикеттик-психологиялык, моралдык-нравалык семалар үстөмдүк кылат;
4. *Кут* сөзүнүн баштапкы маанилери эскирип, колдонуудан оолактап, жаш муундун өкүлдөрүнүн эстутумунан четтеп бара жатат.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк [Текст] / [И. Абдувалиев, А. Акматалиев, А. Кадырмамбетова ж.б.] – Б.: Салам, 2016. – 602 б.
2. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. – М.: Современная энциклопедия, 1965. – 270 с.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 2006. – С. 592 - 595.
4. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межатюркские основы на букву К [Текст] / Отв. ред. А.В. Дыбо. – М.: Наука, 2000. – С. 176 - 177.
5. Молдобаев, И.Б. Эпос “Манас” как источник изучения духовной культуры киргизского народа [Текст] / И.Б. Молдобаев. – Ф.: Илим, 1989. – С. 65 - 69.
6. Зулпукаров, К.З. Инвариантность в прономинальной и проverbsальной парадигмах языка [Текст] / [К.З. Зулпукаров, М.А. Атакулова, Д.Т. Айылчиева, А.А. Джусупова]. – Б.: Бийиктик, 2016. – С. 340-564.
7. Зулпукаров, К.З. Лингвопозитика менен лингвопаремиологиянын орчундуу маселелери [Текст] / [К.З. Зулпукаров, С.Б. Эргешева, А.А. Абдулатов, У.Н. Камардинова ж.б.] – Б.: Бийиктик, 2018. – С. 464 - 806.
8. Зулпукаров, К.З. Лингвистический антропоцентризм: проблемы, поиски и решения [Текст] / [К.З. Зулпукаров, Е.Н. Мурадымова, Р.К. Оморкеева, Г.Ж. Болотакунова ж.б.] – Б.: Бийиктик, 2019. – С. 295 - 614.
9. Акматалиев, А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А. Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. – С. 233-235.
10. Русские путешественники и исследователи о киргизах (под. ред. Б.В. Лунина). – Ф.: Илим, 1973. – 182 с.

DOI:10.54834/16945220_2022_2_123

Поступила в редакцию 10. 05. 2022 г.